

ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ

Скнар О.М. (Київ)

Побудова, конструювання картини політичного світу молоді відбувається в процесі соціальної взаємодії, через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації. Водночас сформована картина світу визначає суспільно-політичні дії й практики молоді, які, в свою чергу, впливають на практики інших агентів поля політичної соціалізації, що веде до утворення спільного дискурсійного політичного простору, зміст якого час від часу змінюється, залежно від використовуваних практик. Політичні практики розглядаються як похідні від соціальних. Пропонуються варіанти класифікацій політичних практик.

Ключові слова: взаємодія, соціальні практики, політичні практики, політична картина світу, молодь, класифікація.

Построение, конструирование картины политического мира молодежи происходит в процессе социального взаимодействия, через взаимовлияние практик субъектов политической социализации. В то же время сформированная картина мира определяет общественно-политические действия и практики молодежи, которые, в свою очередь, влияют на практики других агентов поля политической социализации, что способствует созданию общего дискурсионного политического пространства, содержание которого время от времени изменяется, в зависимости от используемых практик. Политические практики рассматриваются как «производные» от социальных. Предлагаются варианты классификаций политических практик.

Ключевые слова: взаимодействие, социальные практики, политические практики, политическая картина мира, молодежь, классификация.

Construction of youth' political world picture takes place in the process of social co-operation through mutual influences of practices of the subjects of political socialization. The picture of the world determines social and political actions and practices of young people, which, in turn, influence practices of other agents of the

field of political socialization, which causes formation of common discursive political space. The content of such space changes from time to time depending on the used practices. Political practices are considered as derivatives from social. Different kinds of classifications of political practices are offered.

Key words: co-operation, social practices, political practices, political picture of the world, young people, classification.

Постановка проблеми. Суспільно-політичний простір України насичений соціальними, інформаційними, політичними та ін. практиками агентів, акторів політичного процесу. Для нашого суспільства, яке є перехідним, характерними є як наявність усталених практик, так і формування нових практик, що ускладнює орієнтування особистості у суспільно-політичному бутті країни. В умовах високої невизначеності та неоднозначності сучасного політичного контексту, суперечливості суспільно-політичних подій та практик, особистість прагне спиратися на певну внутрішню структуру, «сітку координат», смислові оцінювальні вісі, які допомагають структурувати її досвід у політичній картині світу. Таке впорядкування полегшує як сприйняття політичної реальності, так і сприяє утворенню певних ставлень, оцінок, суджень про неї та врешті-решт визначає способи взаємодії особистості зі світом політики загалом та з різними суб'єктами соціальної й політичної взаємодії, зокрема. А отже, ті чи інші типи політичних практик агентів політичної соціалізації, з одного боку, впливають на становлення, «організацію» й «зміст» політичної картини світу молодшої людини. А з іншого – той чи інший варіант ставлення, оцінки молоддю політичних практик акторів передбачає певний тип, конфігурацію політичної картини світу громадянина, яка «скеровує» його дії та вчинки, відіграє важливу роль у визначенні повсякденної реальності та спрямуванні суспільно-політичної поведінки. Відзначимо, що дане проблемне поле є чи не найменш дослідженим у сучасній політичній психології, хоч така необхідність вже давно назріла.

Мета статті: викласти концептуальні засади дослідження політичних практик як чинника структурування політичної картини світу студентської молоді та класифікувати політичні практики суб'єктів політичної взаємодії.

Ми виходимо з того, що основною й необхідною умовою, що *забезпечує в процесі соціалізації набуття* особистістю соціального (у тому числі й *політичного*) досвіду виступає **взаємодія** (В. Васютинський). Ті **способи взаємодії** з оточенням, які спрямовані на задоволення власних потреб, досягнення своїх цілей та інтересів, **що** найчастіше, **найбільше себе виправдовують**, стають типовими [1], **перетворюючись на практики**. Зміст практик, за Т. Титаренко, визначається під час діалогу, в якому безперервно перебуває особистість зі своїм оточенням, реальними й віртуальними учасниками взаємодії, та й із соціумом в цілому [2, с.22].

Ми спираємось також на ідею про те, що *досвід суспільства можна вивчати через вивчення соціальних практик*, які не є незмінними протягом століть (Т. Титаренко): «Основу соціального порядку слід шукати у повторювальному характері соціальної діяльності та її зв'язках з соціальними практиками на підґрунті взаємозалежності структури і дії (Бурд'є, Гідденс, Хабермас)» [3, с.17].

Тож для кожної епохи, країни, суспільства, *політичного устрою* характерними є певні типи практик, що продукують й демонструють агенти поля політики, й, зокрема, поля політичної соціалізації. Повсякчас перебуваючи у діалозі з соціумом, з реальними та віртуальними партнерами по комунікації, молодь, як суб'єкт політичної взаємодії, певним чином реагує, оцінює, інтерпретує суспільно-політичні практики, визначає власне ставлення до них, «виробляє» й породжує нові сенси, будуючи свою картину політичного світу, в якій впорядковується набутий суспільно-політичний досвід. Водночас сформоване світовідчуття, утворена «конфігурація» політичної картини світу відіграє визначальну роль щодо повсякденних, соціальних, політичних і т.д. практик молоді, спрямовуючи їх.

Отже, в процесі взаємодії, *через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації, відбувається побудова, створення, конструювання картини політичного світу* молоді, яка визначає її суспільно-політичні дії й практики, що, в свою чергу, веде до утворення спільного дискурсійного політичного простору, зміст якого час від часу змінюється, залежно від використовуваних практик.

Аналіз наукових публікацій, в яких започатковано дослідження практик (див. [4]), показав, що при вивченні *практик* предметом дослідження найчастіше виступали *мова* (Л. Вітгенштейн, Ф. Соссюра та ін.), *дії* (М. Вебер, Т. Парсонс та ін.), *поведінка* (Д. Коулмен, Д. Хоманс) та деякі інші властивості цього феномену.

Так, П. Бурд'є розглядав «практики» як те, що утворюється в результаті взаємодії настанов та ресурсів особистості, що виявляються в певному соціальному полі, тим самим створюючи його. На його думку, *практики* людей породжуються й *організуються системою* диспозицій, *настанов, які формуються в процесі соціалізації* та продукують відповідні уявлення та поведінку [5]. Ці диспозицій, за П. Бурд'є, формуються протягом доволі тривалого проміжку часу свободами і необхідностями, можливостями і неможливостями, дозволами і заборонами, тощо. Виходячи із цього, відзначає Т. Титаренко, «...якихось *надто оригінальних, неймовірних практик не існує, вони виключаються з обігу*. Набутий досвід активно присутній в особистісних і колективних практиках, існуючи в формі схем сприймання, мислення, дій. Досвід гарантує правильність та стабільність практик, їхню постійність у часі надійніше, ніж всі формальні правила та експліцитні норми» [2, с. 217].

Узагальнюючи існуючі підходи розуміння «практик» (див., наприклад, аналіз, що здійснив В.В. Волков), можна констатувати, що у найзагальнішому розумінні, практики – це все, що роблять люди, використовуючи при цьому як «предметні», так і символічні (норми, традиції, мова) засоби. Важливо також акцентувати увагу на тому, що *практики* – це передусім дії за визначеними *правилами*. Виходячи з цього, А.В. Петров зауважує на можливості розгляду практик «... як впорядкованих й відтворюваних структур...» [6, с.123]. А отже,

соціальні практики (як і політичні) – це *певний набір правил, процедур, конвенцій поведінки людей, застосовуваний з метою реалізації власних інтересів*.

Таким чином, соціальні практики у повсякденному житті – *це постійні дії та взаємодії, які відтворюють впорядкованість життєвого світу* [6]. **В основі практик** – *звичні, традиційні дії, що здійснюються відомими, знайомими засобами*.

Важливо також додати, що у повсякденні практики «вбудований» так званий «дотеоретичний рівень» знань, тобто те, що відомо кожній людині про соціальний світ – це може бути певна сукупність правил поведінки, моральних принципів та приписів, прислів'я та приказки, цінності й вірування, міфи тощо [6].

Теоретично можна розглядати соціальні практики у двох аспектах – буденному й діяльнісному, хоча в реальності вони взаємопов'язані між собою. Якщо буденний вимір практик вичерпується через звички, стереотипи, симпатії й прихильності людей, то діяльнісний – передбачає цілеспрямованість, раціональність у поведінці, де самі дії визначаються інтенцією, в основі якої – єдність раціонального й ціннісного ставлення до світу [6].

Одиниця аналізу соціальних практик – дія, водночас це «колективна» дія, яка утворилась в результаті певних схем типізацій, які включають не тільки типізації інших людей, а й типізації різних подій та соціального досвіду, що відбувався в процесі соціалізації [6].

Найважливішими *елементами*, складовими **соціальних практик** А.В. Петров виділяє наступні: 1) *суб'єкти та їх взаємодія*; 2) *сукупність правил, приписів* (як формальних, так і неформальних; явних і неявних, фонових); 3) *інтенції, наміри, цілі*; 4) *ресурси суб'єктів практик та звичний спосіб роботи з ними* [6].

Чи не найважливішою **властивістю** соціальних практик, яка «робить» їх типовими, є інтерсуб'єктивність, яка передбачає, що вони ґрунтуються на розумінні інших людей та на взаємній узгодженості колективних дій. У такому ракурсі соціальні практики постають як механізм зміни простору соціальної нормативності [6].

Соціальні практики забезпечують звичний соціальний порядок та відтворюють у нормативному, соціально-культурному «плані» саму дійсність. Тому найважливішою функцією практик виступає *функція контролю* за поведінкою людей завдяки встановленню наперед заданих, наперед визначених зразків, які надають соціальним діям «належний» характер [6]. Тож практики – це усталені, визначені в суспільстві правила, що розуміються учасниками спільноти, та з яких стає зрозумілим, що і як потрібно робити, а чого – не можна [6].

До основних *характеристик практик* відносять: постійність в часі, спадкоємність, регулярність (П. Бергман, Т. Лукман, П. Бурдье, Е. Гідденс); соціальність, колективність, конвенційність, регулярність, передбачуваність, стабільність (Т.Титаренко); типовість, інтерсуб'єктивність, змістовність, передбачуваність й прогнозованість соціальних дій (А. Петров, В. Передерій).

Отже, соціальні практики – це певний набір усталених, визначених в суспільстві правил, конвенцій поведінки людей, типових дій та взаємодій, що застосовуються для втілення власних інтересів. Найважливішими характеристиками практик є: соціальність, конвенційність, інтерсуб'єктивність, передбачуваність, регулярність, стабільність.

Соціальні практики молоді, з одного боку, спираються на реальний досвід минулого (традиції, архетипи і т.д.), а з іншого – містять елементи заперечення цього досвіду на новому етапі розвитку.

Молодь виступає одночасно як об'єкт і суб'єкт різних соціальних практик: по-перше, вона об'єкт і суб'єкт соціалізаційних практик; по-друге – учасник соціальних практик [6].

Важливо також акцентувати, що *процеси соціалізації досягають своїх цілей саме через соціальні практики* (як звичні, так і процедурно інституціональні). Оскільки ми розглядаємо політичне як похідне від соціального, то логічно припустити, що *політична соціалізація* має змогу *досягати мети через політичні практики*.

Поняття «*політичні практики*» у сучасному науковому обігу є найменш розробленим та вживається, з одного боку, вкрай рідко, й то здебільшого у політології й соціології, а з іншого – у надто різних площинах: як *технології, способу входження у владу* (йдеться, зокрема, про практики просування і закріплення жінок на керівних посадах в системі влади), як *засобу і способу вирішення поставлених завдань* та розв’язання проблем у політичних конфліктах, політичних переговорах і політичному консультуванні (мова йде, зокрема, про ігрові практики в політичному процесі); як *форми політичної участі*; як *чинника становлення політичної свідомості молоді* та ін. (детальніше див. [4]).

Так, Ю.Л. Качанов, наголошуючи на тому, що *політичні практики* детермінуються системою актуалізованих політичних відносин, відносить до них такі: спрямованість і зміст дій агентів поля політики; політичні уявлення; диспозиції; мотиви; інформаційні схеми тощо [7].

І.В. Жадан, виокремлюючи реальні *політичні практики* в окрему групу як один із чинників, що впливає на становлення політичної свідомості молоді, відносить до них такі: міра розповсюдження якостей демократичної політичної культури (толерантності, довіри, здатності до компромісів); уявлення про владу в реальній політичній системі; політичні символи та стереотипи; політичні потреби; ціннісні пріоритети; політична компетентність; політичні ставлення.

Політичні практики ми визначили як усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії, що передбачають певний набір правил, конвенцій поведінки суб’єктів політичної взаємодії, що застосовуються з метою реалізації власних цілей та інтересів.

У найбільш загальному вигляді *політичні практики* можна спробувати класифікувати (услід за І.В. Мірошніченко, С.А. Фоміним, В.В. Стоякіним, які вивчали неформальні політичні практики політичного представництва корпоративного бізнесу у владі [8]) за ознаками: *горизонтальні – вертикальні; формальні – неформальні*. Так, цікаву думку висловив А.Б. Даугавет про те, що одночасне існування двох паралельних систем організації влади – формальної (яка

часто виявляється фіктивною) та неформальної (фактичної) обумовлюється прагненням політичної еліти захистити власні «корпоративні» інтереси, яке зводиться до намагання уникнути контролю суспільства й держави шляхом перенесення в «тінь» процесу розпорядження ресурсами (див. [8]). При цьому під *неформальними практиками в політиці* автори розуміють намагання, прагнення акторів політичного процесу забезпечувати «самозбереження» й захист власних інтересів не через законні інститути (суди, законодавчу діяльність, систему управління та ін.), а використовуючи переважно неформальні (тіньові) канали комунікації, міжособистісні зв'язки та маніпулятивні технології управління суспільними стосунками [8].

Ще одна можлива класифікація практик акторів політичного процесу схожа за суттю до описаної вище, але визначена автором в іншому термінологічному тезаурусі. Йдеться про поділ політичних практик на *явні*, «*видимі*» та «*латентні*», *скриті*. Останні, в свою чергу, можна умовно поділити на «*напів-тіньові*» та «*тіньові*» (О.І. Соловйов [9]).

За критерієм «*адресності*» політичних практик їх можна поділити на три великі групи:

Існують окремі одиничні спроби виокремити *практики презентації політиків*. У найзагальнішому вигляді їх можна поділити на 1) *практики констру-*

ювання позитивного образу політика; 2) негативного образу та 3) практики самопрезентації суспільно-політичних діячів, лідерів, політичної еліти тощо:

Так, приміром, А. Ейнгорн виділяє наступні *дискурсивні практики конструювання образу політичного діяча* (на основі аналізу текстів з преси щодо образу Ю. Лузькова) [10]:

- *практика конструювання образу «ворога»* («несе» загрозу, інколи навіть смертельну; викликає страх, тривогу й напругу; відчуття чужого, інакшого, ворожого, небезпечного, тощо);

- *практика конструювання образу злочинця, зłodія* (злочинець постає як політичний ворог; зловживає повноваженнями для особистих корисливих цілей; беззастережно краде, набиваючи свою кишеню; порушує закон; збагачується за чужий рахунок, тощо; викликає злість, агресію, злорадство, тощо). Неважко помітити, що дана практика активно використовується у сучасному українському політичному дискурсі, зокрема, щодо образу Ю.Тимошенко. Цю дискурсивну практику можна вважати різновидом попередньої (практики конструювання образу «ворога») та відносити до однієї й тієї групи.

- *практика конструювання персонажу як «ненормального»* (йдеться про створення такого образу, який займається «ненормальними», «не підходящими» справами, не відповідними його посаді, статусу, ролі, тощо). Наприклад, свого часу активно й іронічно мусувалась тема щодо так би мовити «неналежного» хобі В.Ющенка, його нібито надмірного захоплення бджільництвом. Цікаво також додати, що, на думку М. Фуко, ті смисли, що пов'язані з ненормальністю, «роблять» персонаж наперед винним у всіх можливих «бідах».

- *практика конструювання образу «жертви»* (зображення приниженого героя, не винного у власних «бідах»). Такого роду практика демонструє, що персонаж був лише «пішаком» у чужій політичній грі, приміром при скритому політичному протиборстві певних політичних акторів.

- *практики самопрезентації*, завдяки яким персонаж отримує можливість самому вибудувати свій образ, приміром, через інтерв'ю, виступи, тощо. Варто додати, що й тут згадана самотійність політика у побудові власного образу є умовною, адже у нього, зазвичай, є іміджмейкери, спіч-райтери та інші помічники, які й готують для нього тексти виступів, сценарії дебатів, інтерв'ю і т.д.

- *практика конструювання образу «героя»*. До речі, єдина практика, що «працює» на позитивний образ можновладця [10].

Цікаво додати, що дана остання практика, як відмічає автор, була представлена в пресі переважно в період перебування політика на посаді, при владі, тоді як після його «відставки» – поступово зійшла нанівець, уступаючи місце тим дискурсивним практикам, які створюють швидше негативний образ, знецінюючи, нівелюючи його «достоїнства» та акцентуючи вади. Причому, описана ситуація часто й густо трапляється й на теренах вітчизняних засобів масової комунікації, що дає підстави, на нашу думку, розглядати таку тактику як окрему практику, а саме – *практику знецінювання* дій політика, можновладця (дає можливість виразити придушену агресію; само-ствердитись, само-звеличитись за рахунок приниження цінності іншого та непрямо апелює до опозиції «Він – поганий, я – хороший»).

Можна відзначити, що описані дискурсивні практики конструювання образу політика (як персонажа журналістського тексту) за своїм характером – повні протиріч. З одного боку, оцінки аналітиків чи журналістів, що даються тим чи тим політикам (або іншим представникам влади), спрощують, полегшують, можливо навіть допомагають конструювати їхні образи в свідомості громадян, даючи можливість «побачити» той чи інший суб'єкт політичної взаємодії з різних точок зору, а також обрати найприйнятніші для себе пояснення, оцінки, інтерпретації, що «вписуються», відповідають власній політичній картині світу. А з іншого – можуть спантеличити наївного адресата, викликати невпевненість, сумніви, оскільки вони не розуміють, якому із сенсів належить більше довіряти.

Якщо вищеописані дискурсивні практики стосуються того, яким чином конструюється та демонструється образ політика експертами, професійними політичними «виробниками», то у дослідженні В. Гришина йдеться про визначення сталих конструктів, за якими відбувається оцінка політичних лідерів «споживачами». Він показав, що серед чотирьох незалежних конструктів, що структурують сприймання й оцінювання політичних лідерів, один стосується оцінювання інтелектуальних, культурних та *соціальних практик політичного лідера* (й, зокрема, таких стильових характеристик поведінки політиків, як гнучкість – прямолінійність; рефлексивність – імпульсивність) (див. [11]).

Беручи за *критерій* розрізнення політичних практик *типи стратегій політичних акторів, політичних сил по відношенню один до одного*, виділяють *практики конфліктні та компромісні* (переговорні, практики досягнення згоди) [12]. Поширеність переговорних практик, що сприяють досягненню компромісів, співробітництва та врешті-решт згоди між суб'єктами політичної взаємодії, можна вважати ознакою демократичного суспільства [12], тому окремі автори називають їх ще *демократичними практиками* [13]. Одне із сучасних розумінь демократії – як інституалізованої мережі переговорів, що використовуються як для узгодження, вирішення конфліктів між різними політичними силами, так і для досягнення компромісу між різними політичними акторами, що виражають

інтереси різних верств населення [12; 13]. За такого підходу, саме практики ведення переговорів та пошук «точок перетину» розглядаються як такі, що сприяють досягненню компромісу та згоди. Повне ігнорування інших точок зору, думок, інтересів збільшує можливість конфліктів, що врешті-решт ведуть до кризи легітимності влади. Відсутність же діалогу між сторонами веде до «спотворення» уявлень одна про одну, відбувається переоцінка або ж недооцінка реального потенціалу того чи іншого політичного актора / сили, що врешті-решт призводить до «демонізації» супротивника [12].

Варто ще раз згадати про те, що практики, як відомо, не формуються миттєво, а є усталеними стратегіями, способами взаємодії чи-то лініями поведінки в політиці. Відсутність же історичних прикладів та інститутів, в межах яких, приміром, опозиція та правляча більшість можуть взаємодіяти, знижує ймовірність конструктивного співробітництва. На думку І.В. Большакова, впровадження демократичних практик та ефективно працюючих інститутів, що приймаються, визнаються більшістю громадян, може відбуватись шляхом переговорів і досягнення компромісу між різними політичними акторами, які виражають інтереси різних верств, груп населення. В ситуації ж, коли наявна конфігурація не є результатом компромісу між різними політичними силами, то демократичні структури виявляються недієздатними, зачасти їх замінюють неформальні інститути. У зв'язку із цим, функціонування інститутів не є прикладом і стимулом для захисту громадянами своїх прав та інтересів, артикуляції й вираження власної позиції та участі у суспільно-політичному житті. В свою чергу, це призводить до виявів авторитарного «рефлексу» – популярності лідерів, які обіцяють навести порядок в країні «залізною рукою» [12], й, відповідно, до поширення *авторитарних практик*.

Оскільки суспільство сьогодні все ще перебуває у перехідному стані від авторитарного до демократичного, то у ньому, відповідно, представлені як усталені практики, так і відбувається формування, утворення та інституалізація нових практик. До того ж, саме тип взаємодії – авторитарний чи то демократи-

чний – вдало описує специфіку взаємодії саме політичної. Тому окремим завданням постає виділення ознак, за якими можна визначити типи практик основних суб’єктів політичної соціалізації: йдеться, зокрема, про авторитарні та демократичні практики.

<i>Ознаки авторитарних практик</i>	<i>Ознаки демократичних практик</i>
Директивний, односторонній характер комунікації, спорадичне, не систематичне підтримання контактів із громадянами	Діалогові форми комунікації влади й населення, дискурсивні практики, полеміка державних і громадянських структур з суспільно значущих проблем
Одностороння активність держави, коли дискурс підміняється пропагандою владних сил, політичних акторів	Відкритий характер спільних домовленостей, що демонструє орієнтацію влади й населення до досягнення політичного консенсусу й згоди
Ухилення від участі у суспільному діалозі; Монологічний характер комунікації;	Відкритість, готовність до діалогу та спроможність «почути» спів-комунікатора;
Маніпулятивний характер здійснюваного впливу для отримання однобічного «виграшу»	Переконувальний або «інформувальний» характер здійснюваного впливу
Застосування тиску задля досягнення поставленої мети, однобічного «виграшу»	Пошук компромісу у вирішенні проблемних питань
«Одноосібне» прийняття рішень	Колегіальне прийняття рішень, або прийняття рішень як результат переговорів
Нетерпиме ставлення до інших; нетолерантність до відмінних ідей, поглядів	Толерантне ставлення до інших
Зневажання, нехтування правами і свободами інших	Поважне ставлення до прав і свобод інших

Підсумовуючи викладений вище матеріал, можемо зробити такі *висновки*:

В процесі взаємодії, через взаємовпливи практик суб’єктів політичної соціалізації, відбувається побудова картини політичного світу молоді, яка визначає її суспільно-політичні дії й практики, що, в свою чергу, веде до утворення спільного дискурсивного політичного простору, зміст якого час від часу змінюється, залежно від використовуваних практик.

Політичні практики можна розглядати як усталені, узвичаєні в суспільстві способи взаємодії, що передбачають певний набір правил, конвенцій поведінки суб’єктів, застосовуваних з метою реалізації власних цілей та інтересів. Вони передаються й формуються в процесі політичної соціалізації завдяки інтеракціям між суб’єктами соціальної взаємодії та відтворюються ними.

Залежно від критеріїв, обраних для класифікації політичних практик, їх можна поділити на: вертикальні – горизонтальні; формальні – неформальні; явні, «видимі» – латентні, скриті; політичні практики професійних політичних «виробників» – політичні практики «носіїв» (різних суб'єктів політики) – політичні практики «споживачів»; конфліктні – компромісні практики; авторитарні – демократичні практики.

Література:

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005. – 492 с.
2. *Титаренко Т. М.* Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. 2. – Вип. 7. – С.15-23.
3. *Титаренко Т.М.* Координати соціально-психологічних практик у постнекласичних персоніологічних дослідженнях / Титаренко Т.М. // Психологічні науки: проблеми і здобутки : збірник / Київський міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2011. – Вип. 3. – С. 212-224.
4. *Скнар О.М.* Політичні практики: визначення поняття та підходи до розуміння / О.М. Скнар // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; за заг. ред. М.М. Слюсаревського ; упоряд. Л.А.Найдьонова, Г.В.Мироненко. – К. : Міленіум, 2011. – Вип.12. – С. 95 – 105.
5. *Бурдьє П.* Соціологія політики / П'єр Бурдьє [Пер. с фр.]; [Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336с.
6. *Петров А.В.* Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А.В. Петров // Вестн. Моск. Ун-та. – Сер. 18. – Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123-134.
7. *Качанов Ю.Л.* Производство политического поля в современной России / Ю.Л. Качанов // СОЦИС. – 1997. – №11. – С.3–12.
8. *Мирошниченко И.В., Фомин С.А., Стоякин В.В.* Неформальные политические практики корпоративного бизнеса / И.В. Мирошниченко, С.А. Фомин, В.В. Стоякин // Политическая экспертиза. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/503/30/>.
9. *Соловьев А.И.* Латентные структуры управления государством, или игра теней на лице власти / А.И. Соловьев // ПОЛИС. – 2011. – № 5. – С. 70-98.
10. *Эйнгорн А.* Дискурсивные практики конструирования персонажа в прессе (на примере Юрия Лужкова) / Эйнгорн Анастасия. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://journ.usu.ru/index.php/component/content/article/464>.
11. *Чуніхіна С.Л.* Державний чиновник як об'єкт соціальної перцепції: деякі теоретичні підходи до вивчення проблеми / Чуніхіна С.Л. // Психологічні науки: проблеми і здобутки: Зб. наук. статей. Серія «Психологічні науки: проблеми і здобутки». - Вип.3. – К. : КиМУ, 2011. – С. 250-266.
12. *Большаков И.В.* Культура российских политических акторов: вариант типологизации / И.В. Большаков // ПОЛИС. – 2011. – №5. – С.104-115.
13. Демократические практики. – [Электронный ресурс]. – режим доступа: http://www.democracy.ru/curious/democracy/book_sergeev/page5.html# P107_48746.